

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl : 1970

Cilt : XVIII

Yayın Komisyonu:

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY (*Dekan*)
Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN
Prof. Dr. İ. A. ÇUBUKÇU
Doç. Dr. İ. CERRAHOĞLU
Doç. Dr. M. HATİBOĞLU
Doç. Dr. Hüseyin ATAY

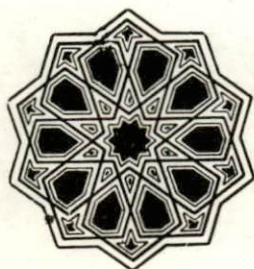
Yıl : 1970

Cilt : XVIII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

YIL : XVII

YIL : 1970

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - ANKARA 1972

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
Doç. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Kur'an ve Hadis'te Aile Planlaması</i>	1
Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Sufyân b.Sa'id es-Sevri ve Tefsiri</i>	23
Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>İbn Ebi Hâtim ve Tefsiri</i>	35
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Bergson'da Şuur Halleri ve Zaman</i>	47
Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, <i>İbahilik ve Batınilik</i>	67
Doç. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Allah'ın Halifesi : İnsan</i>	71
J. SCHACHT, "Peygamberin Sünneti" Tabiri Hakkında (çev. Mehmet S. HATİBOĞLU)	81
Dr. Süleyman ATEŞ, <i>Üç Müfessir Bir Tefsir</i>	85
Dr. Abdülkadir ŞENER, <i>İslâm Hukukunda Maslahat ve Mefsedet Anlayışı</i>	105
Osman KESKİOĞLU, <i>Muhammed Abduh</i>	109
M. Turhan ÖZDEMİR, <i>Goethe'nin Şiirinde Hz. Muhammed</i>	137
Prof. Dr. Fuad KÖPRÜLÜ, <i>İslâm Şüfi Tarikatlerine Türk-Moğol Şamanlığının Te'siri</i> (çev. Yaşar ALTAN)	141
Dr. Halil CERR, <i>Farabî Füsüs'ül Hikem'in Yazarımıdır</i> (çev. Kifayet ÖZAYDIN)	153
William P. ALSTON, <i>Din</i> (çev. Günay TÜMER)	163
Muhammed KAFAFİ, Ph. D., <i>Abū Sa'id Muhammad B.Sa'id Al-Kalhâti'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu</i> (çev. Ethem Ruhi FIĞLALI)	177
Claude CAHEN, <i>Baba İshak, Baba İlyas, Hacı Bektaş ve Diğerleri</i> (çev. İsmet KAYAOĞLU)	193
 <u>Kitap Tanıtma :</u>	
<i>Mukârenetu'l-Edyân</i> , (Günay TÜMER)	203
<i>Bibliyografya</i> , (Dr. Abdülkadir ŞENER)	223
<i>Tabiat'ud-Da'vet-il-Abbasiyye</i> , (Mustafa FAYDA)	227

İBN EBİ HÂTİM ve TEFSİRİ

Doç. Dr. İSMÂİL CERRAHOĞLU

Abdurrahmân b. Ebî Hâtim b. İdrîs et-Temîmî el-Hanzelî er-Râzî, Ebû Muhammed, Hicretin 240/854 senesinde¹ Rey şehrinde doğmuştur. Âlim bir zât olan Ebû Hâtim, Muhammed b. İdris, oğluna iyi bir ilmi terbiye vermiş ve ilim almak için yaptığı seyahatlerde, oğlunu da yanında götürmüştü. Müellifimiz bu hususu şöyle ifade etmektedir. "babam el-Fadl b. Şazân'dan Kur'ân okuyuncaya kadar, hadis talebi için bana müsaade vermedi"² demektedir. el-Fadl b. Şazân kıraât âlimlerinden biridir. Kur'ân kıraâtını öğrendikten sonra, ilim talebine imamlar ülkesi olan Rey'de başladı, Hicaz, Şâm, Mısır, Irak ve Cezireyi dolaştı. Babası Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zur'a'dan hadis ilmini aldı. 255/869 senesinde babasıyla birlikte haccettiğini görürüz. Kendisi bu hususu şöyle anlatır: "daha henüz bülûğa ermemişim. 255 senesinde babamla birlikte seyahat ettim. Zu'l-Huleyfeye geldiğimde orada ihtilam oldum. Babam bu olaya çok sevindi"³. Ebû'l-Hasen Ali b. İbrâhim er-Râzî el-Hatîb, İbn Ebî Hâtim için "o babasıyla haccettiği gibi, Muhammed b. Hammâd et-Tahrânî ile de 260/874 senesinde haccetti"⁴, demektedir.⁴ İbn Ebi Hâtim 262/876 senesinde yalnız başına Şâm ve Mısıra, 264/878 senesinde de İsbahâna seyahat etti.⁵ Onun ilmi çalışmalarındaki gayretini gösteren şu sözüne de kulak verelim. "Mısırda yedi ay kadar kaldık, gündüzleri şeyhleri dolaşmak geceleri ise istinsah ve mukabele etmekten sıcak bir çorba yemeğe

1 İbn Ebi Hâtim, Takdimetu'l-Ma'rife li kitâbi'l-Cerh ve't-Ta'dîl (Mukaddime), Haydarabat 1371/1952, s. 3 ; ez-Zehbî, Tezkiretu'l-Huffâz, Haydarabat, 1376/1957, III. 829; Yâkut er-Rûmî, Mu'cemu'l-Buldân, Mısır, 1324/1906, IV. 361; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, Esmau'l-Müellifin, İstanbul, 1951, I. 513; C. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur, Supplementbande, Leiden 1937-1942, I. 278.

2 Takdime, s. 3 ; Tezkiretu'l-Huffâz, III. 830; es-Subkî, Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ, Mısır, 1384/1965, III. 325.

3 Takdime, s. 3 ; Tezkiretu'l-Huffâz, III. 830.

4 Takdime, s. 3 ; Tezkiretu'l-Huffâz, III. 831.

5 Takdime, s. 3 ; Tezkiretu'l-Huffâz, III. 831.

vakit bulamıyorduk” demektedir.¹ Hatta hoşuna giden bir balığı almış, fakat onu tam pişirmeğe fırsat bulamıyarak çiğ iken yemek mecburiyetinde kalmıştı. İbn Ebi Hâtim, ilim tahsili için çektiği zahmetleri anlatırken, cesetin rahatıyla, ilme sâhip olunamaz demiştir.²

Eski şeyhlerden pek çoğu, İbn Ebi Hâtime hocalık etmiştir. İlk başta babası Ebû Hâtim ile Ebû Zur’a gelir. Ebû Sa‘id el-Eşec, Ali b. el-Münzîr et-Tarikî, el-Hasen b. Arefe, Ahmed b. Sinan el-Kettân, Yunus b. Abdi'l-A'la, Muhammed b. İsmâil el-Ahmesî, Haccâc b. eş-Şâir, Muhammed b. Hassân el-Ezrak, Muhammed b. Abdilmelik b. Zencûye, Muhammed b. Muslim b. Vâre, Ali b. el-Huseyn b. el-Cüneyd, Sahih sahibi Müslim b. Haccac, Ahmed b. Hanbelin iki oğlu Abdullah ve Sâlihten ilim almıştır.³

Âlim, fâzıl, hâfız ve imâm olan İbn Ebi Hâtimden de, el-Hasen b. Ali Huseynek et-Temîmî, Yusuf el-Meyânicî, Ebû Şeyh Abdullah b. Muhammed b. Hayyân el-İsbahânî, Ali b. Müdreğ, Ebû Ahmed el-Hâkim, Ahmed b. Muhammed el-Basîr, Abdullah b. Muhammed b. Esed, Hamd b. Abdillâh el-İsbahânî, İbrâhim b. Muhammed en-Nasrâbâzî, Muhammed b. Yezdâz'ın iki oğlu İbrâhim ile Ahmed, Ali b. Muhammed el-Kassâr, Ebû Hâtim b. Hibbân el-Bustî gibi şahsiyetler ilim almışlardır.⁴

Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, usûl ve şahısların durumunu bilme gibi, islâmî ilimlerde mütebahhir ve ilim dağarcığı olan İbn Ebi Hâtimi, herkes öğmüştü, onun hakkında kötü bir söz söyleyen hemen hemen yok gibidir. Ali b. Ahmed el-Faradî “Abdurrahmanın cehâletinden bahseden hiç bir kimseyi görmediği” söyler⁵. Babası Abdurrahmânın ibadetine teaccüb eder, onun ibadetinden daha kavi kimin ibadeti olabilir der ve ondan bir günahın sadır olmadığını söylerdi.⁶ Ebû Ya'la el-Halilî” O, ilmi babasından ve Ebû Zur'adan aldı. Kendisi ilimlerde, ricâl ilminde mütebahhir idi, fıkıhda, sahabe, tâbiûn ve ülemâi emsârın ihtilaflarına dâir eserler tasnif etti. Kendisi zâhid bir kimse idi

1 Takdime, s. 3 ; Tezkiretu'l-Huffâz, III. 830.

2 Takdime, s. 3 ; Tezkiretu'l-Huffâz, III. 830.

3 Takdime, s. 3 ; Tezkiretu'l-Huffâz, III. 829; İbnu'l-Cevzî, Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, Mısır, 1349, s. 513; Mu'cemu'l-Büldân (Rey maddesi) IV. 360; Tabakâtu's-Şâfi'iyye, III. 324; İbn Hacer el-Askalânî, Lisânu'l-Mizân, Haydarabât, 1330, III. 432; Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ebi Ya'la, Tabakâtu'l-Hanabile, II. 55; ez-Zehabî, Mizânu'l-İtidâl, Mısır 1382/1963, II. 587; İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, Şezerâtu'z-Zehab, Beyrut, II. 308.

4 Takdime, s. 3 ; Tezkiretu'l-Huffâz, III. 829-830; Tabakâtu's-Şâfi'iyye III. 324; Şezerâtu'z-Zehab, II. 308.

5 Takdime, s. 3 ; Tezkiretu'l-Huffâz, III. 830.

6 Aym yer 3 ; Aym yer.

ve Ebdallardan addolunurdu” demektedir.¹ Mesleme b. Kâsım el-Endelûsî” O, sika ve kadri yüce Horasan imamlarından biri idi”² Ebu'l-Velid el-Bâcî'de “İbn Ebi Hâtim sika ve hâfız idi” demektedirler.³ İbnü's-Sem'ânî'de, el-Ensâb adlı eserinde “İbn Ebi Hâtimin büyük imamlardan olduğunu bir çok musan-nafatı bulunduğunu, el-Buhâri ve Müslimin şeyhleri olan bir cemaatten işit-tiğini” kaydeder.⁴ Aleyhinde kötü bir vasıf söylenmemiş ise de, Ebu'l-Fadl es-Süleymânî” Aliyi Osmana tafdil edenler arasında, el-Ameş ,en-Nu'mân b. Sâbit, Şu'be b. el-Haccâc, Abdurrazzak, Ubeydullah b. Musayy zikrederken Abdurrahmân b. Ebi Hâtim'i de zikretmiştir.⁵

İbn Ebi Hâtim 327/938 senesi Muharreminde Rey'de vefat etmiştir.⁶

İslâmî ilimlerin her sahasında mütebahhir olan müellifimiz İbn Ebi Hâ-tim, çeşitli ilimlerde pek çok eserler vermiştir. Haydarâbatta basılan Kitâ-bu'l-Cerh ve't-Ta'dili onun hıfızdaki yüksek derecesine, er-Reddu ale'l-Ceh-miyye adlı eseri onun imâmliğına işâret eder. Hele Mısırda iki cild halinde tab edilen İlelu'l-Hadisî⁷ ise, sahasında yazılan nâdir eserlerden biridir. Bun-lardan başka onun, el-Müsned, el-Fevâidu'l-Kebir, Fevâidu'r-Râziyyin, ez-Zühd, Sevâbu'l-A'mâl, el-Merâsil⁸, el-Künâ⁹, Takdime, Menâkibu's-Şâfi'i, Menâkibu Ahmed, ve Halili'den nakledildiğine göre, onun fıkıhda, ihtilafu's-Sahabe ve't-Tâbiin ve Ulemâ'l-Emsâr adlı eseri de mevcuttur¹⁰.

1 Takdime, s. 3; Tezkiretu'l-Huffâz, III. 830. Mu'cemu'l-Büldân, IV. 361; Tabakâtu's-Şâfi'iyye, III. 325; es-Suyuti, Tabakâtu'l-Müfessirin, Leiden 1839, s. 18; Şezerâtu'z-Zehab, II. 308.

2 Takdime, s. 3; Lisânu'l-Mizân, III. 433.

3 Takdime, s. 3; Tezkiretu'l-Huffâz, 831.

4 Takdime, s. 3;

5 Takdime, s. 3; Mizânu'l-l'tidal, II. 588; lisânu'l-Mizân III. 432-433.

6 Takdime, s. 3; Tezkiretu'l-Huffâz, III. 831; Menakibu'l-İmâm, s. 513; Mu'cemu'l-Büldân, IV. 361; Tabakâtu'l-Hanâbile, II. 55; Esmâu'l-Müellifin, I. 513; Tabakâtu's-Şâfi'iyye, III. 326; Tabakâtu'l-Müfessirin, s. 18; Ebu'l-Fidâ, el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, Mısır 1325, II. 86; İbn Tangrı Berdî, en-Nücumü'z-Zâhire, Kahire, 1351/1932 III. 265; Omer Rıza Kahhale, Mu'cemu'l-Müellifin, Dumaşk, 1377/1958, V. 170-171; Şezeratu'z-Zehab, II. 308.

7 Bu eseri tanıtan bir yazı için bkz. ez-Zehrâ, mecelletün ilmiyyetün, edebiyetün içti-mâiyetün, sene 1346, IV. 106-111.

8 Bu eser 1341 de Haydarâbatta basılmıştır.

9 Bu eserin de Haydarabatta basılmış olduğu, mevsûk bir kaynaktan öğrenilmiştir.

10 Eserleri için bkz. Takdime, s. 3; Lisânu'l-Mizân, III. 432; Mu'cemu'l-Büldân, IV. 361; Tezkiretu'l-Huffâz, III. 360; en-Nucumü'z-Zâhire, III. 265; Brock. Suppl. I. 279; Mu'cemu'l-Müellifin, V. 170-171; Tabakatu'l-Hanâbile, II. 55; Tabakatu's-Şâfi'iyye, III. 324; Tabakatu'l-Müfessirin, s. 18; Esmâu'l-Müellifin, I. 513; Keşfuzzunûn, I. 436, 582, II. 1440, 1458, 1840, Zeylu Keşfiz zunun, II. 206, 209, 301, 325; Hayruddin ez-Ziriklî, el-A'lâm, et-Tabatû's-Saniye, 1374, IV. 99.

Tefsiri :

Müellifimizin yukarıda zikrettiğimiz eserlerinden başka, asıl üzerinde duracağımız ve yazımızın konusunu teşkil eden bir Kur'ânı Kerim tefsiri vardır. Dört cild veya daha fazla olduğu söylenir. es-Suyûtî, bu tefsirden telhîs edip, onu tefsirinde zikrettiğini söyler.¹ Bütün kaynaklar onun bir tefsiri olduğunda ittifak etmektedirler. Ekseri kaynaklarda dört cild olarak gösterilen bu tefsir, yine yazma eserleri bildiren kaynaklara göre tam olarak bu gün elimizde bulunmadığı kanaatindeyim. Brockelmann,² bu tefsirin Kairo¹, I. 139 da mevcûd olduğunu söylüyorsa da, bunun tam olup olmadığı hususunda bir bilgiye sahip olunamamaktadır. Şamdaki Zâhiriyye kütüphanesinde 7312 No, da el-Bakara sûresi nihayetine kadar, bu tefsirin bir cüz'üne rastlanmaktadır.³ İstanbulda, Ayasofya Kütüphanesinde 175 No. da, bu tefsirin bir cüz'ü mevcuttur. Âlu-İmrân sûresiyle başlayıp, en-Nisâ sûresiyle nihâyet bulur⁴.

İbn Ebi Hâtim'in, bu tefsiri tetkik edilirse, müellifimiz kendinden evvel gelmiş olan Ali b. Ebi Talha, es-Süddî, Abdurrazzak b. Hemmâm, Muhammed b. İshâk, Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne, Mukâtil b. Hayyân gibi şahsiyetlerin tefsirlerinden faydalandığı görülür. Baş tarafta, İbn Ebi Hâtimin hayatından bahsederken ilim aldığı zevâtı saymıştık. Bu şeyhlerin adedi daha pek çoktur. Elimizdeki nüshadan tesbit ettiğimiz şeyhlerini şöylece sırahyaabiliriz: Babası, Haccac b. Hamza, el-Hasen b. Muhammed, 'İsâm b.

1 Tabakâtu'l-Müfessirin, s. 18; Keşfuzünûn, I. 436.

2 Brock. Suppl, I. 278-279.

3 Bkz. Mahtutatu Dâri'l-Kutubi'z-Zâhiriyye, s. 183.

4 Ayasofya Kütüphanesinde 175 no da bulunan bu nüsha 205 varak olup her sahife 23 satır ihtiva eder, nesih bir yazı ile 748 tarihinde istinsah edilmiştir. Bu cüz'ün ilk ve sonları şöyledir:

İlk : بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ . رَبِّ یَسْرٍ وَّ اَعْنِ بِرَحْمَتِكَ . قَالَ الْاِمَامُ الزَّاهِدُ الْحَافِظُ اَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ بْنِ الْاِمَامِ اَبِي حَاتِمٍ اَدْرِيسِ الرَّازِیِّ رَحِمَهُ اللّٰهُ تَفْسِیرُ السُّورَةِ الَّتِیْ یَذْکُرُ فِیْهَا آلَ عَمْرَانَ

Son : اٰخِرُ تَفْسِیْرِ السُّورَةِ الَّتِیْ یَذْکُرُ فِیْهَا النِّسَاءُ وَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَ صَلَیَّ اللّٰهُ عَلٰی سَیْدِنَا مُحَمَّدٍ وَ اٰلِهِ وَ صَحْبِهِ وَ سَلَّمَ تَسْلِیْمًا کَثِیْرًا . وَ کَانَ الْفِرَاقُ مِنْهُ یَوْمَ الْاِحْدَثَانِیْ عَشْرِیْنَ رَجَبِ سَنَةِ ثَمَانٍ وَ اَرْبَعِیْنَ وَ سَبْعِیْنِ اَحْسَنَ اللّٰهُ خَاتِمَتَهَا .

Ruvâd, Ebu Said el-Eşec, Ebû Zur'a, el-Hasen b. Ahmed, Muhammed b. Avf el-Humusî, Yunus b. Abdi'l-A'lâ, Muhammed b. Yahya, Muhammed b. el-Abbas, Ebu Bekr b. Ebî Musa, Ahmed b. Mansûr, el-Hasen b. Rebi', Musâ b. Hârûn et-Tûsî, Ali b. al-Mubârek, el-Hasen b. Arefe, Muhammed b. İsmâil el-Ahmesî, Zeyd b. İsmâil, Ahmed b. Osmân, Muhammed b. fadl b. Musâ, Muhammed b. Gâlib, Muhammed b. Sa'd el-Avfi, Ubeydullah b. İsmâil el-Bağdâdî, Muhammed b. Abdillâh b. Yezid el-Mukri, Abbas ed-Devri, Hârûn b. İshâk, Ali b. el-Huseyn, Ahmed b. Sinan, Useyd b. Âsım.

Ayasofya Kütüphanesindeki bu tefsirin kenarında, İbnü'l-Munzir ve Abdullah b. Humeyd tefsirinden alınmış rivayetler mevcuttur. Tamamen bir rivayet tefsiri özelliklerini göstermektedir. Burada, İbn Ebi Hâtım kendi şahsi fikirlerini ortaya koymamaktadır. Ayetlerin tefsiri hususunda daha evvel malûmat verilmişse, bilgi verildiğine dâir atıfların yer aldığı görülmektedir¹.

Tefsirde, bir âyetteki kelimenin veya terkinin anlamı izâh edilirken o kelime veya terkin hakkındaki çeşitli fikirler bir çok vecihler altında toplanmakta ve bunlara âit rivayetler ayrı ayrı zikredilmektedir. Meselâ, "قطار" kelimesi hakkında 11 vecih sayılmaktadır.² Ayetler sıra ile tefsir edilmektedir. Bu tefsirde nakd, tercih, rey, kıraât ve şîrle istişhad gibi hususlara rastlanmamaktadır. Ekseriya âyetlerde geçen kelimelerin manâları hakkında çeşitli görüşler serdedilmekte, arap dilinin filolojik inceliklerine bazen tesadüf edilmektedir. İbn Ebi Hâtım, Hz. Peygamber, Sahabe, tâbiûn ve daha sonrakilerin naklettiği sözleri bizlere kadar ulaştırmaktadır. Bu sözler bir peşin ön fikre sâhip olmaksızın ve te'vilsiz olarak nakledildiğinden orijinallik kazanmaktadır. Müellifimiz, ekseriya âyetin lügavi yönünden anlaşılmasına mâtuf bir yol takib etmiş, lügat, nesh, sebebi nüzûl ve hatta fırkalar bölümü altında örnekler vermiştir. Bu örnekler gerek müellifin ve gerekse yaşadığı cemiyetin saf ve temiz anlayışını aksettirmesi bakımından itimad telkin etmektedir. Eserinde re'y tefsirine delâlet edecek bir hususa rastlanmamakla beraber, tefsir, merfu, mevkuf ve maktu haberlerle doludur. Nakledilen haberler bazen tam bir isnadla Hz. Peygambere kadar ulaşırken:

1 Bkz. Tefsiru İbn Ebi Hâtım, 13 b, 15 b, 34 b, 98 a, 114 b.

2 Bkz. Aynı eser, 121 ab.

حدثني محمد بن اسماعيل الاحمسي حدثني ابو عاصم الثقفي الربيع بن اسماعيل
حدثني عمرو بن سعيد بن جعد بن هبيرة الخزومي عن ابيه عن جده عن ام هانى
أن رسول الله صلى الله عليه وسلم (1)

Bazısı da Sahabeye kadar ulaşır:

حدثنا الحسن بن محمد الصباح حدثنا حجاج عن ابن جريج و عثمان بن
عطاء عن عطاء الخراساني عن ابن عباس . . . (2)

Bazıları da Tâbiûn veya daha sonrakilerde son bulur.

حدثنا حجاج بن حمزة حدثنا شبابة حدثنا ورقاء عن ابن أبي نجيح
عن مجاهد (3)

Âlû İmrân sûresinin baş tarafında, el-Hurufu'l-Mukatta'a hakkında zamanındaki çeşitli görüşleri aynen nakleder. Faydalı olduğu mülâhazasıyla bizde aynen nakletmeye çalışacağız.

بسم الله الرحمن الرحيم : قوله عز وجل الم : اختلف في تفسيره على اوجه
فهم من قال أنا الله اعلم ، حدثنا حجاج بن حمزة حدثنا يحيى بن آدم حدثنا شريك
عن عطاء بن السائب عن أبي الضحى عن ابن عباس الم قال انا الله اعلم . وروى
عن سعيد بن جبيرة والضحاك نحو ذلك . ومن فسره على اسم من اسماء الله . حدثنا
يحيى بن عبدك القزويني حدثنا مكى بن ابراهيم حدثنا عبيد الله يعنى ابن أبي زياد
عن شهر بن حوشب عن اسماء يعنى بنت يزيد انها سمعت رسول الله صلى الله
عليه وسلم يقول : إن في هاتين الايتين اسم الله الأعظم الم الله لا اله الا
هو الحي القيوم . والهكم اله واحد لا اله الا هو الرحمن الرحيم . حدثنا الحسن بن

1 Tefsiru İbn Ebi Hâtim, 8a.

2 Aynı eser, 140 b.

3 Aynı eser, 69 a.

محمد بن الصباح حدثنا يحيى بن عباد حدثنا شعبة عن السدى قال بلغنى عن ابن عباس انه قال الم اسم من اسماء الله الأعظم . حدثنا أبى حدثنا محمد بن عبدالعزيز بن أبى رزمة حدثنا أبى أنبثنا عيسى بن عبيد عن حسين بن عثمان المزنى عن سالم بن عبد الله قال : الم وحم ون ونحوها اسم الله مقطعة . وروى عن السدى نحو ذلك . ومن فسرہ على انه اسم من اسماء الله والآية بلاية حدثنا عصام بن رواد العسقلانى حدثنا آدم بن أبى اياس حدثنا أبو جعفر الرازى عن الربيع بن انس عن أبى العالیه فى قوله الم قال هذه الاحرف الثلاثة من التسعة والعشرين حرفا دارت فيها ألسن كلها ليس منها حرف إلا وهو مفتاح اسم من اسمائه وليس منها حرف إلا وهو من الآية و بلاية وليس منها حرف إلا وهو فى هذه اموام و آجالهم . فقال عيسى بن مريم صلى الله عليه وسلم و عجب فقال و اعجب انهم ينطقون باسمائه و يعيشون فى رزقه فكيف يكفرون به فالالف مفتاح اسمه الله و اللام مفتاح اسمه لطيف و الميم مفتاح اسمه مجيد . فالالف آلا الله و اللام لطف الله و الميم مجد الله فالالف سننه و اللام ثلاثون و الميم اربعون . و روى عن الربيع بن انس نحو ذلك . و من فسرہ على انه اسم للقرآن . حدثنا الحسن بن أبى الربيع انبثنا عبد الرزاق اخبرنا معمر عن قتادة فى قوله الم قال اسم من اسماء القرآن و روى عن مجاهد و الحسن و زيد بن اسلم نحو ذلك . و من فسرہ على فواتح القرآن . حدثنا الحسين بن حسن حدثنا ابراهيم بن عبيد الله بن حاتم الهروى حدثنا حجاج بن محمد قال ابن جريج انبثنا عن مجاهد انه قال : الم هى فواتح يفتح الله بها القرآن . و من فسرہ على القسم حدثنا ابو سعيد الأشج حدثنا ابن عليه عن خالد عن عكرمة الم قسم .⁽¹⁾

Muhkem ve müteşabih hakkındaki görüşleri de şu şekilde nakleder:

قوله تعالى « هن ام الكتاب » حدثنا أبي حدثنا سليمان بن حرب حدثنا حماد بن زيد عن اسحاق بن سويد أن يحيى بن يعمر وأبا فاختة تراجعا هذه الآية هن ام الكتاب. فقال ابو فاختة فواتح السور. وقال يحيى الفرائض والأمر والنهي والحلال. الوجه الثاني: حدثنا ابو زرعة حدثنا يحيى بن عبد الله بن بكير حدثني عبد الله بن لهيعة حدثني عطاء بن دينار عن سعيد بن جبير في قول: هن ام الكتاب يقول أصل الكتاب وإنما سماهن ام الكتاب لانهن مكتوبات في جميع الكتب. الوجه الثالث قرأت على محمد بن الفضل بن موسى حدثنا محمد بن علي بن الحسن بن شقيق حدثنا محمد بن مزاحم عن بكر بن معروف عن مقاتل بن حيان هن ام الكتاب وإنما قال هن ام الكتاب لانه ليس من أهل دين إلا يرضاهن. (1)

قوله تعالى: « وأخر متشابهات » حدثنا أبي حدثنا ابو صالح كاتب الليث حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس: وأخر متشابهات، منسوخة ومقدمه ومؤخره وأمثاله واقسامه وما يؤمن ولا يعمل به. وروي عن مجاهد أنه قال بعضه يصدق بعضا. وقال الضحاك والربيع بن انس وقتادة هو المنسوخ الذي يؤمن به ويعمل به. الوجه الثاني: حدثنا محمد بن عبد الرحمن الهروي حدثنا ابو داود حدثنا سفيان عن ابن جريج عن مجاهد وأخر متشابهات قال بعضه يصدق بعضا. والوجه الثالث: قرأت على محمد بن الفضل حدثنا محمد بن علي أنبئنا محمد بن مزاحم عن بكر بن معروف عن مقاتل بن حيان قوله وأخر متشابهات يعني فيما بلغنا الم، المص والمرور فهؤلاء الأربعة المتشابهات. الوجه الرابع: حدثنا أبي

حدثنا الحسن بن الربيع حدثنا ابن ادريس حدثنا محمد بن اسحاق و اخر متشابهات لم يفصل فيهن القول كفصله في المحكمات تشابه في عقول الرجال وتحالجهما التأويل فابتلاء الله فيها العباد كابتلاءهم في الحلال والحرام . حدثنا محمد بن يحيى انبئنا أبو غسان حدثنا سلمة قال : قال محمد بن اسحاق متشابهات في الصدق لهن تصريف وتخريف و تأويل ابتلاء الله فيهن العباد كما ابتلاءهم في الحلال والحرام الا يصرفن الى الباطل ولا يخرفن عن الحق .⁽¹⁾

Bir de lugât yönüne örnekler verelim:

قوله تعالى « نحلة » ذكر عن محمد بن سلمة عن اسحاق عن الزهرى عن عروة عن عائشة قالت واتوا النساء صدقاتهن نحلة قالت واجبة . قال أبو محمد و روى عن قتادة و مقاتل بن حيان قالوا فريضة . و الوجه الثانى : حدثنا أبى حدثنا ابو صالح حدثنى معاوية بن صالح عن على بن أبى طلحة عن ابن عباس قوله واتوا النساء صدقاتهن نحلة يعنى بالنحلة المهر . اخبرنا على بن المبارك فيما كتب الى حدثنا زيد بن المبارك حدثنا ابن ثور عن ابن جريج و آتوا النساء صدقاتهن نحلة قال فريضة مسماه .⁽²⁾

Bazen de kelimenin aslının yabancı dillerden gelmiş olduğuna işaret edilir:

قوله تعالى « يؤمنون بالجبت » و الوجه الثانى ذكر عن نعيم بن حماد المصرى حدثنا عبد الحميد بن عبد الرحمن يعنى الحماني عن النصر أبى عمر عن عكرمة عن ابن عباس قال : الجبت اسم الشيطان بالجيشية .⁽³⁾

1 Tefsiru İbn Ebi Hâtim: 5a-5b.

2 Tefsiru İbn Ebi Hâtim: 105 a.

3 Tefsiru İbn Ebi Hâtim: 146 a.

Nesh hususuna âit örneklere de sık sık rastlanılır:

حدثنا أبي حدثنا ابراهيم بن موسى حدثنا يحيى بن يمان عن سفیان عن الشيباني عن عكرمة عن ابن عباس قوله : فارز قوهم منه « قال هي محكمة وليست بمنسوخة . (1)

حدثنا الحسن بن محمد بن الصباح حدثنا حجاج عن ابن جريج و عثمان بن عطاء عن عطاء أن ابن عباس قوله : و اذا حضر القسمة اولوا القربى واليتامى و المساكين فارز قوهم منه « نسختها آية الميراث فجعل لكل انسان نصيبه مما ترك مما قل منه او اكثر . (2)

Birde sebebi nüzûle âit bir örnek verelim:

قوله : « يوصيكم الله في أولادكم » حدثنا محمد بن عبدالله بن يزيد المقبري حدثنا سفیان بن عيينة عن ابن المنكدر قال سمعت جابر بن عبد الله يقول اشتكيت فاتاني رسول الله صلى الله عليه وسلم يعوذني هو وابوبكر وهما ماشيان وقد أغمى على فتوضأ رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم صب على من وضوه فافقت فقلت يا رسول الله كيف أوصى في مالى كيف اصنع في مالى . فلم يجبنى رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى نزلت آية المواريث (3)

Elimizdeki bu cüzde nadir de olsa, müellifimizin hadis ilmindeki değerini gösteren bazı bilgilere rastlanmaktadır. Meselâ bazı haberlerin münker olduğunu bildirir:

قوله تعالى « والمحصنات من النساء » حدثنا علي بن الحسين حدثنا الوليد بن عتبة حدثنا بقية حدثني مبشر بن عبيد حدثني الحجاج عن الزهرى عن ابن

1 Tefsiru İbn Ebi Hâtim: 110 a.

2 Tefsiru İbn Ebi Hâtim: 110 b.

3 Tefsiru İbn Ebi Hâtim: 112 a.

المسيب عن أبي هريرة قال ، قال النبي صلى الله عليه وسلم الإحصان إحصانان إحصان نكاح وإحصان عفاف. قال ابو محمد قال أبي هذا حديث منكر. (1)

Tanıtmağa çalıştığımız, İbn Ebi Hâtim'in bu tefsiri, örneklerde de görüldüğü üzere, tamamen şeyhlerinin rivayetlerini nakletmektedir. Eser, ilk devirdeki ve müellifin asrındaki Kur'ân tefsiri anlayışını sade bir şekilde nakletmiş olması bakımından ehemmiyeti hâizdir. Kısaca ifade etmek gerekirse, İbn Ebi Hâtimin bu tefsiri, kendisinden evvelki görüşleri toplayan bir ansiklopedi mahiyetindedir. Bu gün mustakil olarak elimizde bulunmayan eski tefsirlerin muhafaza edildiği bir hazine olması bakımından bu tefsir, tefsir ve tefsir tarihi ile meşgul olacaklar için, müracaat edecekleri en mühim bir kaynak olacaktır.